

Města myslí

- tři kritiky funkcionalistických principů
výstavby měst

Vypracovala: Marcela Hanáčková

Vedoucí práce: prof. PhDr. Miloš Havelka, CSs.

Univerzita Karlova – Fakulta humanitních studií

Bakalářská práce

Praha

2008

Ráda bych na tomto místě poděkovala především
vedoucímu práce prof. Miloši Havelkovi
a také Zuzaně Formánkové.

OBSAH

ÚVOD	5
I. FUNKCIONALISTICKÉ PLÁNOVÁNÍ	12
Rozdělení města na čtyři funkce: práci, bydlení, rekreaci a dopravu	15
„Vědecká“ metoda funkcionalistického plánování měst	19
II. KRITIKA FUNKCIONALISTICKÝCH PRINCIPŮ PLÁNOVÁNÍ MĚST	25
Christian Norberg-Schulz a genius loci	28
Kevin Lynch a obraz města	34
Joseph Rykwert a představa o městě	47
ZÁVĚREČNÁ SROVNÁNÍ	51
SEZNAM LITERATURY	58
OSTATNÍ ZDROJE	61

ÚVOD

Tato bakalářská práce zkoumá tři různé přístupy kritiky funkcionalistického plánování měst. Všechny tři mají jedno společné, vycházejí z jakési mentální představy o městě, které vznikají u jeho obyvatel.

Jedním z cílů této knihy bylo také ukázat, jaké přístupy nabídla západní kritika funkcionalistického plánování měst, když poukazovala na chyby či nedostatky velkých obytných souborů, které se začaly stavět po druhé světové válce. Tato kritika nakonec na Západě vedla k ukončení výstavby takového typu. V případě Československa a dalších socialistických zemí se s realizací panelových sídlišť nepřestalo až do pádu komunistického režimu. Kritika tohoto způsobu výstavby začala vznikat velmi pozdě, pravděpodobně až v osmdesátých letech dvacátého století, jak to naznačuje například kniha editovaná Jiřím Musilem *Lidé a sídliště*¹ nebo časopis *Urbanita* řízený Benjaminem Fragnerem.

K napsání této bakalářské práce pak vedlo ještě několik dalších okolností. Jednak to byla zvědavost, kde se vzaly principy, podle kterých se sídliště nebo vůbec velké poválečné soubory navrhovaly. Tato otázka mě dovedla k Mezinárodním kongresům moderní architektury známých pod zkratkou CIAM (z francouzského *Congres Internationaux d'Architecture Moderne*), kde, zdá se, se hned od počátku, tj. nejpozději od roku 1928, počítalo s funkcionalistickým dělením měst podle čtyř funkcí. Další kongresy CIAM přidaly ještě představu standardizace, racionalizace ve výrobě a také výstavbu

---

¹ Jiří Musil a kol., *Lidé a sídliště*, Praha 1985, před. kap. 3. Obyvatelé sídlišť a architektura, s. 106 – 114.

bodových nebo deskových domů, které byly volně zasazeny do parkové zeleně. Zvláštní pozornost funkcionalistickému plánování, tj. rozvrhování města podle čtyř základních funkcí, věnoval čtvrtý kongres CIAM. Ten také promýšlel co možná „nejvědeckější“ metody plánování, jež se nakonec ukázaly být vysoce technokratické. Tyto teorie se naneštěstí po válce objevily znovu a kongresy CIAM je i nadále projednávaly – nejlépe jsou ztělesněné v tzv. *grille-CIAM*. Pod tlakem vnější ale i vnitřní kritiky od nich však CIAM musel upustit. Bohužel si ale našly živnou půdu u nejrůznějších státních plánovacích institucích, které je v okleštěné podobě používaly k výstavbě velkého množství bytů, kterých byl po válce nadměrný nedostatek. Tak vznikala obytná sídliště.

Jiným důvodem k výběru tématu byla také slabost pro architekturu a teorii architektury padesátých a počátku šedesátých let. Ta je silně podbarvená existencialismem, zájmem o člověka a tím také o nejrůznějšími humanitní disciplínami a jejich poznatky. Architekti této doby se zajímali o takové obory jako je antropologie, psychologie, sociologie, etnologie nebo geografie, které se samozřejmě také promítly do kritiky funkcionalistického plánování měst, jak je to dobře vidět v knihách Kevina Lynche *The Image of the City* a Josepha Rykwerta *The Idea of a Town*. Tato tendence se také promítla do témat, které si Mezinárodní kongresy CIAM začaly ukládat, patřili sem: vnímání architektury obyčejným člověkem, srdce města a pojmy habitat a habitation.

Práce Christiana Norberga-Schulze *Genius loci* zde pak zčásti slouží jako komparativní materiál, protože její koncept vznikl

v odlišných podmínkách a i její vztah k mentálním či kolektivním mapám je jiný. Na druhé straně se však zdá, že byla napsána jako kritika funkcionalistické architektury a funkcionalistického urbanismu tak, jak se tyto principy zhmotnily do podoby poválečných městských sídlišť.

Metoda této práce je založená především na srovnání tří kritických přístupů k principům a metodám funkcionalistického plánování měst tak, jak se začaly uplatňovat po druhé světové válce. Tento první plán je doplněn druhým, který se soustřeďuje na analýzu mentální představy města u jednotlivých autorů – Kevina Lynche, Josepha Rykwerata a Christiana Norberga Schulze. Podle těchto rovin jsou také uspořádány rozborů jednotlivých knih. Nejdříve se zabývám popisem kontextu doby, ve které kniha vznikala, následuje rozbor způsobu, jakým daný autor kritizuje funkcionalistické principy plánování a architektury, nakonec je pojednáno o teorii a výkladu knihy. Toto vše obsahuje třetí kapitola bakalářské práce. Čtvrtá kapitola se snaží o závěrečné porovnání tří zmíněných knih. Druhá kapitola se věnuje funkcionalistickému plánování a architektuře, aby bylo dobře patrné čeho se kritika funkcionalismu týká.

Pokud je mi známo, komplexně se nikdo západní kritikou funkcionalistického plánování a architektury z pohledu mentálních představ nebo humanitních disciplín nezabýval. Určitou kritiku monotónního charakteru českých sídlišť podaly již zmíněné práce Jiřího Musila, kde je třeba upozornit

především na jméno Václava Procházky, který prováděl určitý sémiotický rozbor velkých obytných souborů. Pak je zde již také jednou zmiňovaný časopis *Urbanita*. Ten se zaměřil především na tzv. „humanizaci“ panelových sídlišť.

Zdá se, že u nás sice žádné komplexnější práce o západní kritice funkcionalismu neexistují, ovšem jedna ze tří jmenovaných knih, totiž práce Kevina Lynce *The Image of the City* zanechala v českém prostředí poměrně silný odraz. Postavou, která se o to s největší pravděpodobností zapříčinila je Jiří Ševčík. Dnes se sice již věnuje především teoriím výtvarného umění, ovšem svého času působil na Českém vysokém učení technickém (ČVUT) v Praze, zřejmě na katedře teorie architektury, kde se intenzivněji zabýval teoriemi Kevina Lynche. Dokonce vznikla i jakási Lynchem ovlivněná studie zkoumající sídliště na Kladně,² za tím účelem, aby se ověřila jeho obrazotvornost. Za svého působení na ČVUT měl Kevin Lynch prostřednictvím Jiřího Ševčíka vliv i na některé dnes velmi uznávané české architekty jako například na Josefa Pleskota. V jednom rozhovoru dokonce tento architekt přiznal,³ že na jeho diplomovou práci, jakož i na jeho tvorbu až do současnosti, měla vliv teorie Kevina Lynche o veřejných, poloveřejných a soukromých prostorech.⁴ Stejný vliv také připustili autoři Barrandovského sídliště Zdeněk Hölzel a Jan Kerel.⁵ Zdá se tak, že teorie Kevina Lynche v českém prostředí

---

² Podle informací od Petra Kratochvíla.

³ Rozhovor Josefa Pleskota s Igorem Kovačevicem a Zuzanou Bodnárovou pro CCEA (Centre for Central European Architecture) pořizení v rámci projektu Generace 50+.

⁴ Nejsem si příliš jistá odkud toto dělení pochází a proč se ztotožňuje k Kevinem Lynchem, v jeho knihách jsem ho zatím nenašla.

⁵ Cituji: „*My jsme s Janem Kerelem právě před 25 lety založili město (neradi slyšíme sídliště) Nový Barrandov. Tehdy naším východiskem byla*

zanechaly hluboké kořeny; především mezi architekty. Nebránila tomu ani skutečnost, že jeho kniha *The Image of the City* byla do češtiny přeložena teprve nedávno. Ovšem teoriemi Kevina Lynche se v českém prostředí nezabývali pouze architekti. Psycholog Michal Černoušek Lynchovu práci přetransformoval do své knihy *Psychologie životního prostředí*⁶ a o Lynchově *obrazu města* se dnes dozívají, jak studenti sociologie, tak studenti sociální geografie.

Populární se u nás stala také kniha Christiana Norberga-Schulze *Genius loci*. Jednak to dozajista bylo tím, že autor do této studie zahrnul zvláštní kapitolu o Praze, a jednak také tím, že už dávno před tím se prokázal jako výborný znalec české barokní architektury, když vydal první monografii o Kiliánu Ignáci Diesenhofferovi. Je možné hledat také vztah mezi překladem knihy do češtiny a doznívající pozdní postmoderní architekturou v naší zemi. (Jeden z překladatelů knihy - Petr Kratochvíl - se sám postmoderní architekturou zabývá.) Pokud někdo přiznává vliv Norberga-Schulze na svou teoretickou práci je to Jan Michl ve své knize *Realizace a projekty v současné architektuře*,⁷ kde v předmluvě říká, že do svého výběru nejlepší současné architektury vybral díla, která odpovídají principům teorie *genia loci*.

Pokud takto lze dopátrat vliv knih Kevina Lynche a Christiana Norberga-Schulze, ničeho podobného bychom se nedobrali

---

Ševčíkova interpretace *Obrazu města Kevina Lynche*.“ Zdeněk Hözel, Náměstí – Ulice – Zahrady – obraz města po 25 letech, in: *Stavba IX*, č. 4, 2002, s. 72.

⁶ Michal Černoušek, *Psychologie životního prostředí*, Praha 1986, především s. 58 – 75.

⁷ Jan Michl, *Realizace a projekty v současné architektuře*, Praha 1978, předmluva.

v případě studie Josepha Rykwerta *The Idea of a Town*, i když se kniha dočkala už několika vydání a překladů do nejrůznějších světových jazyků. Zájem je možná tak velký proto, že kniha nabízí možnost, jak poznat neracionalistické funkcionalistické principy plánování měst, tak jak pravděpodobně vypadaly - zaklíněné v rituálech - až do 19. století.

I. FUNKCIONALISTICKÉ PLÁNOVÁNÍ

Tato bakalářská práce je kritikou funkcionalistického plánování měst tak, jak se uplatnilo po druhé světové válce. Teorie a principy funkcionalistického plánování však vznikaly již dávno před válkou ve dvacátých a třicátých letech dvacátého století na půdě organizace, která je známá pod zkratkou CIAM. To, na co se kritika tří prací – Kevina Lynche, Josepha Rykwerta a Christiana Norberga-Schulze - zaměřila nejvíce je jednak funkcionalistický princip dělení měst do čtyř kategorií: doprava, práce, bydlení a rekreace, a pak také samotná „vědecká“ a „analytická“ metoda, která funkcionalistickému plánování dodávala či sbírala podklady. Za chvíli se na obě kategorie a jejich historické zasazení do dvacátých a třicátých let podíváme podrobněji, nejdříve však bude třeba si vůbec vysvětlit, proč funkcionalistické plánování vzniklo a na jaké podněty reagovalo.

Funcionalistické plánování je jedním z projevů moderního hnutí, jehož propagátory v architektuře byly takové osobnosti jako Cornelis van Eesteren, José Luis Sert, Sigfried Giedion nebo Le Corbusier. Ti všichni brojili proti neduhům starých historických měst, kde velká část obyvatelstva musela bydlet ve velmi špatných hygienických a sociálních poměrech. Jakému městu musel čelit Le Corbusier, když v roce 1916 přišel pracovat do Paříže, velmi dobře zachytil jeden z nejlepších sociálních geografů naší doby Angličan Sir Peter Hall:

„Historie Paříže byla neustálým bojem mezi silami bujarého, chaotického a často nuzného každodenního života na jedné straně a silami centralizovaného, despotického řádu na straně

*druhé. Ve dvacátých a třicátých letech bylo jasné, že chaos vítězí a řád je na dlouhodobém ústupu. Za fasádami jednotlivých domů město sužovaly slumy a nemoci. Městští zastupitelé Třetí republiky dělali všechno jiné, než to, aby se alespoň pokusili dokončit zlepšení, která započal Haussmann. Takové iniciativy jako vyčištění nejhorších slumů nechávali stranou.*⁸

V takovéto situaci nebyla pouze Paříž ale i ostatní velká města. Těm se stále nedařilo vyrovnat se s neblahými následky rychlé urbanizace 19. století, která byla doprovázena nuznými hygienickými a sociálními podmínkami bydlení. Le Corbusier a ostatní pionýři moderní architektury se rozhodli tomuto stavu rázně čelit. Naneštěstí si jako léčebné prostředky vybírali velmi radikální řešení a koncepce, které počítaly s plošnou demolicí celých slumů a s umístěným vysokých administrativních budov v centrech historických měst. Le Corbusier vytvořil hned několik takovýchto koncepcí jako například *La Ville contemporaine* (1922) nebo *La Ville radieuse* (1933).⁹ Na jejich konci byl famózní dogmatický dokument, který sepsal a anonymně za války vydal a který nesl název *Athénská charta* (1944).

---

⁸ Peter Hall, *Cities of Tomorrow*, kap. The city of Towers, Oxford, Blackwell Publishers, 1999, s. 205 – 206.

⁹ Ibidem, s. 207 – 212. Viz také Kenneth Frampton, *Moderní architektura. Kritické dějiny*, kap. Le Corbusier a Zářící město 1928 – 1946, Praha 2004, s. 209 – 217 nebo Rostislav Švácha, *Le Corbusier*, Praha 1989.

ROZDĚLENÍ MĚSTA PODLE ČTYŘ FUNKCÍ: PRÁCE, BYDLENÍ, REKREACE A DOPRAVA

Výraz *Athénská charta* je dnes celkem zavedený, i když možná již trochu zprofanovaný pojem, který bychom pro jeho historickou úlohu mohli snadno označit za manifest funkcionalistického plánování měst. Celý text je složen z celkem devadesáti pěti bodů, kde každý z nich Le Corbusier rozvedl poměrně dlouhou glosou, která buďto opakuje nebo rozvádí původní konstatování.¹⁰ Většina bodů je rozdělena do čtyř kategorií: práce, bydlení, rekreace a doprava. Vezmeme-li v úvahu, že *Athénská charta* je dobovým dokumentem, který v dané chvíli nejlépe odpovídal na otázku, co je město, pak musíme konstatovat, že město se pro tehdejší architektky skládalo pouze z plošných částí, kde se má pracovat, kde se má bydlet a kde se má trávit volný čas. Tyto tři funkce, které byly navíc prostorově oddělené, měl propojovat další prvek - doprava. *Athénská charta* věnuje jednu zvláštní kapitolu také tématu *Historických dědictví měst*, jak však po zevrubném přečtení zjistíme, text určitě není tím, čím se na první pohled zdá, tedy nějakým prohlášením o památkové ochraně historických částí měst. Je tomu spíše na opak.¹¹

---

¹⁰ Le Corbusier, *The Athenes Charter*, New York, 1973. I když je Athénská charta dokumentem, který měl nemalý vliv na poválečné plánování v Čechách, její plné znění, pokud je mi známo, nebylo nikdy do češtiny přeloženo. Existují tak pouze soupisy jednotlivých bodů. Viz např. Jiří Hřůza, *Charty urbanismu*, Praha, 2002, s. 41 – 48 nebo [Redakce], *Dokumenty Athénska charta CIAM 1933, Projekt VI*, 1964, s. 205 – 206.

¹¹ První bod této části sice konstatuje, že „*architektonické hodnoty se musí uchovávat, a to ať již jsou pouze jednotlivými budovami, nebo celými městskými soubory*“, následující body však všechno uvádějí na pravou míru. Historické části tak mají být zachovány např. tehdy, „*pokud vyjadřují původní kulturu a jejich zachování je v obecném zájmu*“, dále také tehdy,

Athénská charta se svou představou, že realita města se skládá ze čtyř základních funkcí, měla velkou odezvu v reálném plánování měst po celém světě. Kde se však tato myšlenka v Athénské chartě vzala? Odpověď bychom měli hledat v dějinách organizace, která je v dějinách architektury a urbanismu známá jako CIAM.¹² Zkratka je složená z prvních písmen celého francouzského názvu: *Congres International d'Architecture Moderne*. Šlo tedy o mezinárodní seskupení moderních většinou levicových architektů, kteří si dali za cíl propagovat moderní architekturu. Protože se jednalo o mezinárodní seskupení, které soustředilo ty nejvýznamnější architekty své doby, mělo velkou sílu a samozřejmě také vliv na podobu moderní architektury a urbanismu. Takové dokumenty jako *Athénská charta* mu v tom jen napomáhaly.

Vůbec prvním prohlášením organizace však byla tzv.

Deklarace z La Sarraz, která vznikla při založení CIAM v roce 1928. Hned v druhém bodě nazvaném *Urbanismus* se dočteme, že: „*Stavba měst musí na prvním místě uvést v řád tyto funkce: a) bydlení, b) práci, c) rekreaci (sport, zábavy apod.)*“.¹³ O dopravě se pak mluví ve čtvrtém bodě: „*Utříbení dopravy musí*

„*pokud by jejich zachování neznamenal, že lidé budou žít v nezdravých podmínkách,*“ a tehdy „*pokud by bylo možné vyléčit jejich nežádoucí přítomnost takovými radikálními opatřeními jako přesměrování životně důležitého dopravního systému, nebo dokonce přeložením center měst, která se až doposud pokládala za neměnná.*“ atd. Viz Le Corbusier, (pozn. 10), s. 86 – 88, body 65 – 70.

¹² O dějinách organizace už existuje poměrně rozsáhlá literatura. Velmi vděčným kompilujícím přehledem je především práce Erica Mumforda zaměřená obzvláště na urbanismus: Eric Mumford, *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928 – 1960*, Cambridge, 2000.

¹³ Citováno podle: Karel Teige, *Kongres moderní architektury, Musaion, 1929 – 30*, s. 45. Slovenská verze též v [Redakce], *Dokumenty – Manifest CIAM, Projekt VI, 1964*, s. 245.

v sobě zahrnovati časový a místní pořad všech funkcí společenského života“.¹⁴ Je tedy zřejmé, že myšlenka přemýšlení o městě v rámci čtyř zmíněných funkcí byla v CIAM přítomná hned od počátku a je možné, že ji převzal od takových osobností evropské levicové architektury a urbanismu jako byl Francouz Tony Garnier (1869 – 1948).¹⁵ Následující dva kongresy CIAM, ve Frankfurtu a v Bruselu, nijak výrazně téma funkcionalistického města nerozvíjely a spíše se věnovaly tématu bydlení. Stěžejním pro řešení této funkcionálního plánování měst se stal až IV. kongres, který se na místo v Moskvě konal na parníku lodi Patris II plující z Marseille do Athén.¹⁶

Na počátku byla zřejmě iniciativa Cornelise van Eesterena, který byl pověřen, aby pro IV. kongres CIAM vytvořil jakousi vzorovou analytickou mapu či plán, která by „odhalovala“ jednotlivé funkce Amsterdamu. Tento vzor byl založen na řadě statistických dat z oborů demografie, ekonomie a průmyslových statistik. Výsledná vzorová v jednotném měřítku byla rozposlána jednotlivých skupinám CIAM, aby do ní zaznačili ve třech barvách jednotlivé funkce.¹⁷ Na palubě lodi Patris II se pak porovnávalo třicet tři plánů jednotlivých světových měst, přičemž se mělo se přistoupit ke jejich

---

¹⁴ Ještě se zde tedy nemluví o dopravě jako článku, který má propojovat všechny zbývající funkce.

¹⁵ Na tuto souvislost poukázal už např. Kenneth Frampton, (pozn. 9), s. 121. Mezi Furnierem, *Deklarací z La Sarraz* a *Athénskou chartou* existuje možná i další souvislost. Furnierova města byla jasně městy socialistickými. Na závěrečné znění *Deklarace* měli největší vliv především radikální levicový architekti, kterým se podle všeho podařilo do tohoto dokumentu prosadit i některé variace z *Komunistického manifestu*. Viz Eric Mumford, (pozn. 12), s. 25.

¹⁶ Odtud také název *Athénská charta*.

¹⁷ Eric Mumford, (pozn. 12), s. 59 – 61.

srovnávací analýze¹⁸ a k položení základů nové deklarace CIAM týkající se staronového funkcionalistického plánování měst. K publikování žádného obsažnějšího materiálu však až do války nedošlo a ze závěrů kongresu existovala pouze tzv. Konstatování,¹⁹ která za války s notnou dávkou subjektivního přístupu rozpracoval Le Corbusier a vydal je pod názvem *Athénská charta*. Ve stejně surovém stavu však existovala ještě tzv. Resoluce, kterou podobným subjektivním způsobem za války na druhé straně Atlantiku zpracovával J. L. Sert . Resoluce nakonec vyšla knižně jako *Can Our Cities Survive?*²⁰ I když se každá z nich jmenovala jinak a i když měla každá z nich jiný základ, vždy znovu se v nich opakovalo dělení měst do čtyř základních funkcí: bydlení, práce, rekreace a bydlení. Teorie funkcionalistického města tak byla dobře připravena k tomu, aby se po válce mohla stát vedoucí teorií při obnově válkou zničených především evropských měst.

Dříve než se budu věnovat kritice „vědecké“ metody funkcionalistického plánování měst, je třeba se krátce zaměřit na formální podobu jedné ze čtyř funkcí - na bydlení. Je to proto, že právě na uspořádání obytných bloků se soustředila zřejmě největší kritika. Ideálem funkcionalistů se pravděpodobně pod vlivem Le Corbusiera stalo tzv. „bydlení v zeleni“.²¹ To jednoduše spočívalo v rozmístění bodové nebo deskové výstavby domů do parkové úpravy prostoru.²²

---

¹⁸ Ibidem, s. 79.

¹⁹ Ibidem, s. 86, 89.

²⁰ Ibidem, s. 131 – 142. Kapitola této části knihy nese příznačný název: Sert's Can Our Cities Survive?

²¹ Rostislav Švácha, (pozn. 2).

²² Třetí kongres CIAM v Bruselu dokonce zažil spor mezi dvěma skupinami architektu o to, zda se mají stavět spíše nízké, středně vysoké či vysoké budovy. Když skupina kolem Ernesta Maye dokázala, že z ekonomického

Funkcionalisté si od této nové „městské“ formy slibovali uspokojení potřeb obyvatelstvo po „*více vzduchu, světla a zeleně*“. V tomto novém uspořádání i v jeho legitimizaci, lze opět poměrně snadno vypočítat reakci, byť z velké části asi spíše rétorickou, na špatné hygienické poměry ve starých částech měst, kde ve slumech žila nemalá část obyvatelstva. K tomu, aby bylo možné zajistit uvedené „kvality“, co možná největšímu počtu obyvatel bylo také standardizace, unifikace a racionalizace.²³ Tyto výrazy se staly součástí běžného funkcionalistického slovníku.

„VĚDECKÁ“ METODA FUNKCIONALISTICKÉHO PLÁNOVÁNÍ MĚST

V reakci na rostlou, neplánovanou a chaotickou výstavbu – jak se funkcionalisté často o starých čtvrtích historických měst vyjadřovali – se moderní architekti rozhodli, že nové plány či výstavba měst musí být založeny na čistě „vědeckém“ základě.²⁴ Na vědeckém základě znamenalo, že před tím, než se

---

hlediska jsou nejvýhodnější zhruba pětipodlažní domy, Le Corbusier a Walter Gropius rázem otočili debatu na „sociální a duchovní“ přednosti jednotlivých výškových domů a začali tvrdit, že středně vysoké budovy nabízejí méně slunečního světla a pouze malé množství zelených ploch. Viz. Eric Mumford, (pozn. 12), s. 49 – 51.

²³ Např. již *Deklarace z La Sarras* se setkáváme s takovými konstatováními jako: „*Důsledky ekonomicky nejúčinnější produkce jsou: racionalisace a standardisace. Mají rozhodující vliv na dnešní stavebnictví.*“ apod. Viz Karel Teige, (pozn. 13), s. 44.

²⁴ Ještě dříve než se funkcionalisté rozhodli „vědecky“ zkoumat jednotlivá města, stalo se předmětem jejich „vědeckého“ zájmu bydlení či lépe půdorysy bytů tak, to předvedli na druhém kongresu ve Frankfurtu. Viz např. Tom Avermaete, *Another Modern*, Rotterdam, 2005, s. 62 – 63.

vyhotovil jakýkoliv plán, bylo nutné sesbírat, co možná nejvíce číselných údajů z nejrůznějších oblastí např. z demografie, geografie, ekonomie, sociologie apod. Tyto data se pak měla statisticky zpracovávat a vyhodnocovat – plánovalo se, že se na jejich základě vypracují dokonalé a bezchybné plány nových měst. Tak například víme, že van Eesteren svůj vzorový plán pro IV. kongres vypracoval ve spolupráci s Theodoorem Karlem van Lohuizenem, který byl pověřen tím, aby vyhotovil statisticky podložené demografické, ekonomické a technické studie města Amsterdamu.²⁵ Rakousko na IV. kongresu, tedy na palubě lodě Patris II, zastupoval ředitel Institutu grafické statistiky ve Vídni Otto Neurath, kterého doprovázela jeho asistentka Marie Reidenmeisterová. Tato žena později stálo u zrodu výrazu ISOTYPE (International System of Typographical Picture Education), který Neurath používal jako mezinárodní systém grafické znázorňování statistických dat.²⁶

Metoda „vědeckého“ funkcionalistického plánování měst, stejně jako i plánování podle čtyř funkcí: práce, bydlení, rekreace a doprava, dosáhly svého vrcholu krátce po druhé světové válce, kdy v průběhu několika válečných let měli architekti dostatek času na to, aby daná témata podrobně rozpracovali. Obě hlediska se protnula ve zvláštním zařízení, kterému se začalo říkat *grille-CIAM*.

Grille-CIAM byla velmi jednoduchá tabulka určená k porovnávání plánů jednotlivých měst. Ve skicové podobě

---

²⁵ Eric Mumford, (pozn. 12), s. 57 – 60.

²⁶ Ibidem, s. 77.

byla prvně představena architektům prvního poválečného kongresu CIAM, který se konal v Bridgewateru v Anglii.²⁷ Její mnohem sofistikovanější podobu připravil pro následující kongres v Bergamu Le Corbusier, a to tak, aby do ní všechny skupiny včas stihly zapracovat požadovaná data.²⁸ A jak taková tabulka vypadala:

V systému řádků byly legendy nadepsány: bydlení, práce, kultivace ducha a těla/rekreace a doprava; v systému sloupků pak bylo nadepsáno následující zařazení: prostředí, plánované užití ploch, prostorová výstavba, vybavení, etika a estetika, hospodářské a sociální vlivy, zákonodárství, financování a etapy výstavby. Jednotlivé funkce města byly navíc odlišeny barevně: zelená pro bydlení, červená pro práci, modrá pro kultivaci ducha a těla a žlutá pro dopravu.

Popis této tabulky nám velice dobře může posloužit k pronesení důležitých závěrů o povaze funkcionalistického plánování a jeho „vědecké“ metodě. Vyjděme z přesvědčení, že realita města je velmi složitá a že každá doba si vytváří svůj vlastní způsob, jak městu rozumět, jak o něm přemýšlet, a jak

---

²⁷ Viz Annie Pedret, Dismantling the CIAM Grid: New values for modern architecture, in: Max Risselada – Dirk van der Heuvel (ed.), *Team 10, 1953 – 81. In Search of a Utopia of the Present*. Rotterdam 2005, s. 252. Nebo také in: Sigfried Giedion, *A Decade of Contemporary Architecture*, Zürich 1954, s. 28 – 31. Na sestavování této první tabulky se velkou měrou podíleli také čeští architekti – konkrétně musíme jmenovat Alfreda Neumanna, který je pod ní vedle Le Corbusiera také podepsaný. Z širšího hlediska je pak třeba upozornit na činnost Zemského studijního a plánovacího ústavu v Brně, kde pracovali například Emanuel Hruška nebo Bohuslav Fuchs. Tato skutečnost dobře vypovídá o tom, jak silně byli čeští architekti spřízněni s teoriemi funkcionálního plánování měst. Viz má diplomová práce na FF UK: Marcela Hanáčková, *Československá skupina CIAM po druhé světové válce*, Praha 2007, s. 75 – 77.

²⁸ Tom Avermaete, (pozn. 24), s. 59.

ho navrhovat.²⁹ Existují tak různé konstrukce reality měst a svou vlastní si vytvořili i funkcionalisté. Zhmotnělou nám ji zanechali právě v *grille-CIAM*.

Toto zařízení nejen že nám nejenže nám umožňuje vcítit se do reality světa funkcionalistického urbanisty, do toho, co o městě „věděl“, ale dokonale nám také dokumentuje funkcionalistický způsob myšlení, který lze nejlépe popsat jako ryze analytický a „vědecký“. Na základě rozboru nejrůznějších, většinou statistických dat se totiž dospívalo k přesvědčení, že realita města se skládá ze čtyř funkcí: bydlení, práce, rekreace a dopravy. Tato dedukce pak našla odezvu v pojmenování jednotlivých řádků *grille-CIAM*. Tabulka však neměla pouze řádky, ale také sloupky. Jejich pojmenování (viz výše), však nasvědčuje tomu, že funkcionalistické myšlení nemuselo být až tak úzkoprsé, jak by se na první pohled mohlo zdát, a že vytvářelo daleko širší spektrum reality města, než jen to, které je ryze technokratické a složené pouze ze čtyř funkcí.³⁰

Bohužel opak je pravdou. Nešlo zde například o studium faktického reliéfu města – o zkoumání jeho povrchu a struktury nebo o studium chování nebo estetického vnímání nejrůznějších skupin obyvatelstva, ale opět o sbírání

---

²⁹ Můžeme zde například mluvit o paradigmatech T. S. Kuhna – viz. Thomas S. Kuhn: *Struktura vědeckých revolucí*, Praha 1997 nebo o metodě sociální konstrukce reality, jak ji představili Peter Berger a Thomas Luckmann – in: Peter I. Berger – Thomas Luckmann, *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*, Praha 1999.

³⁰ V tomto ohledu je velmi zajímavé srovnání právě s metodami Zemského studijního a plánovacího ústavu v Brně, kde Studijní oddělení zpracovávalo data ve skupinách podobných systému sloupeků *grille-CIAM*, a plánovací oddělení používalo kategorií: práce, bydlení, rekreace doprava. Viz *Zprávy Zemského studijního a plánovacího ústavu v Brně*, Brno, nedatováno, č. 1, s. 12 – 15.

statistických dat a faktů, které se jednoduše vyplnily do připravené tabulky.

Vidíme tedy, že šlo o čistě racionalistický a technokratický přístup k realitě města, který především zdůrazňoval holou fyzickou podstatu města, i když v různých kategoriích (systém sloupků). Funkcionalisté zapomínali, že město, to není jen hmota, kterou můžeme tvarovat a plánovat, ale také člověk a jeho vnímání reality, jeho zabydlenost v hmotném prostředí, významy, které dává jednotlivým věcem, historie, jeho orientace v prostoru, pocit jistoty něčeho známého apod.

Funkcionalisté sdružení v organizaci CIAM však od svých původních stanovisek poměrně rychle upustili. Jejich následující kongres, který se tentokrát konal v anglickém městě Hoddesdonu, si za hlavní téma vybral srdce města,³¹ které jen vybízelo k úvahám o historii a k zodpovězení otázek po aktivní roli společnosti a společenské soudržnosti v rámci daného města apod. Další kongresy byly ještě radikálnější a přímo se inspirovaly takovými vědami jakými je antropologie, etnologie či sociologie.

Naneštěstí se nástroje a teorie funkcionalistického plánování dostaly po válce do rukou nesprávných lidí. Pro svou vypracovanost, jednoduchost a takové přednosti jako standardizace jednotlivých stavebních dílů ve výrobě, racionalizaci, typizaci apod. se staly vhodným nástrojem většiny evropských států pro řešení bytové krize, která nutně po

---

³¹ Viz Jacqueline Tyrwhitt – Ernesto N. Rogers – J. L. Sert (ed.), *CIAM 8: The Heart of the City. Towards the Humanisation of Urban Life*. New York 1952.

válce nastala. Teorie funkcionalistického plánování tak převzali úředníci nebo v lepším případě špatní architekti, kteří je navíc ještě více okleštili a zjednodušili.³² Výsledkem jsou rozlehlá sídliště především velkých měst. Výstavba panelových sídlišť byla pro většinu zemí po válce nezbytnou a nevyhnula se ani zemím západního, ani východního bloku, s tím rozdílem, že západní Evropa pod vlnou silné kritiky s touto výstavbou v šedesátých letech přestala, zatímco východní Evropa v ní pokračovala téměř až do pádu komunistického režimu.

---

³² Toto byl například případ Francie nebo i Československa. Srovnej např. Jiří Musil, Urbanizace českých zemí a socialismus, in: Pavla Horská – Eduard Maur – Jiří Musil: Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa, Praha – Litomyšl 2002, s. 237 – 297 s Bruno Vayssiere, *Reconstruction. Déconstruction. Le hard french ou l'architecture française des trente glorieuses*. Paris 1998.

II. KRITIKA FUNKCIONALISTICKÝCH PRINCIPŮ PLÁNOVÁNÍ MĚST

Jako nástroj kritiky právě nastíněného funkcionalistického plánování měst či spíše jeho nivelizované podoby, které se mu dostalo zásluhou centrálně řízené poválečné výstavby nových bytů a špatných architektů, jsem si vybrala tři následující práce od poměrně renomovaných autorů. Jde o: *The Image of the City* od Kevina Lynche, *The Idea of a Town* od Josepha Rykwerta a o *Genia Loci* od Christiana Norberga - Schulze. Všechny svou kritiku začínají u člověka, u individua a teoreticky do určité míry pracují s tím, co jsem souhrnně označila jako města myslí. Jde samozřejmě o značně zobecnělé označení, ovšem poměrně dobře poukazuje na to, s čím všichni zmínění autoři pracují. Mám na mysli mentální obrazy či představy měst.

Dvě první knihy lze do této škatulky zařadit s určitostí. Kevin Lynch pracuje s mentálním *obrazem města*, který si jednotlivci či skupiny obyvatel vytváří k tomu, aby se ve městě mohli úspěšně pohybovat nebo, jak říká Kevin Lynch, aby jím mohli úspěšně „navigovat“. Joseph Rykwert si vytvořil velmi podobný pojem *idea of town*, který by se snad dal přeložit jako *představa o městě*. Snaží se zrekonstruovat představy o městě, jež mohly mít antičtí obyvatelé starého Řecka či Říma. Možná je zde však na místě spíše mluvit o plánovačích či zakladatelích antických měst než o obyvatelích. A konečně Christian Norberg - Schulz, který sice přímo nemluví o mentálním obraze města nebo představě o města, ale zabývá se *geniem loci*. Při výkladu tohoto starého označení pro identitu či specifičnost určitého místa pracuje především s významy jednotlivých věcí nebo konkrétněji architektury a používá při tom fenomenologickou metodu Martina Heideggera. Pokud

tak budeme chtít, významy a symboly můžeme určitě také zařadit mezi mentální konstrukce.

Každá z těchto knih je určitě do značné míry odrazem doby, ve které vznikala, určitého kulturního klimatu v architektuře, dále se to tak říci. Knihy Kevina Lynche a Josepha Rykwerta se zdají reagovat na tzv. „humanizační vlnu“ v architektuře, která v poválečné době stále sílila – architekti se nejdříve zabývali takovými tématy jako vnímání architektury obyčejným člověkem a v padesátých a šedesátých letech se propracovali ke koncepcím, jež byly silně podbarveny takovými obory jakými je antropologie, etnologie či etnografie, sociologie apod. První knihy Christiana Norberga - Schulze vznikali ve stejné atmosféře – např. *Intentions of Architecture*. I když pak Genius Loci na tuto knihu do určité míry navazuje, pravděpodobně ho lépe pochopíme jako zasazený do doby byla na vzestupu postmoderní architektura.

Při porovnávání kritiky funkcionalistického plánování měst, kterou předložili výše zmíněné knihy, jsem zvolila následující postup. Nejdříve se pokusím danou knihu zařadit do kontextu doby, ve které vznikala, poté se budu věnovat způsobu, jakým kniha kritizuje funkcionální plánování měst, následně podám sled její argumentace a konečně naposled se pokusím o srovnání všech tří přístupů.

CHRISTIAN NORBERG-SCHULZ A GENIUS LOCI

1. Kontext

Kniha Christiana Norberga-Schulze *Genius Loci* vznikala v průběhu sedmdesátých let a byla poprvé vydána v roce 1979.³³ Šlo o dobu, kdy sílila vlna postmoderního hnutí v architektuře a jedním z jejích projevů byla kritika moderního hnutí.³⁴ Ta samozřejmě zahrnovala napadání „architektury“ velkých obytných sídlišť, jejichž teorie a praxe vycházela z funkcionalistických principů. Když postmoderní architekti a teoretici architektury hledali příčiny neúspěchu těchto velkých obytných souborů, často porovnávali jejich „architektonické“ prostředí s prostředím starých historických měst. Závěrem jejich studií bylo často konstatování, že nová výstavba postrádá skutečná místa, že člověku nemůže nabídnout identifikaci se svým prostředím. Neméně často se také uvádělo to, že nové abstraktní formy obytných bloků nejsou nositeli žádných významů,³⁵ které člověk potřebuje k tomu, aby se v daném prostředí zabydlel a byl spokojený. Nápravná opatření byla často velmi absurdní. Postmoderní architekti do své architektonické tvorby zahrnovali prvky starých historických slohů a doufali, že dosáhnou stejného efektu jako mají

---

³³ Christian Norberg-Schulz, *Genius loci. K fenomenologii Architektury*, Praha 1994.

³⁴ K postmoderní architektuře viz např. tyto přehledové práce Pavel Halík, *Architektura*, in: *Dějiny umění/12*, Praha 2002, s. 85 – 151; Petr Kratochvíl, *Architektura sedmdesátých a osmdesátých let*, in: Rostislav Švácha – Marie Platovská (eds.), *Dějiny českého výtvarného umění 1958 – 2000 VI/1*, Praha 2007, s. 387 – 417; Kenneth Frampton, (pozn. 9), s. 355 – 361.

³⁵ Toto zjištění se objevuje i v Jiřím Musilem editované knize *Lidé a sídliště*, viz Jiří Musil a kol., (pozn. 1), s. 106 – 114.

historická města. Výsledky však byly často rozporuplné a zaváněli kýčem.

Studium historie architektury a jejích významů se však v teorii a praxi postmoderního hnutí neomezilo pouze na citování prvků starých historických slohů a jejich legitimizaci, mnohdy ho provázal mnohem hlubší a erudovanější zájem o historickou architekturu. Nejvýznamnějšími zástupci této tendence byli například Ital Paolo Portoghesi³⁶ nebo Nor Christian Norberg-Schulz. Oba byli jak architektky, tak i teoretiky a historiky architektury. Pro oba z nich je velmi příznačné, že svou kariéru historiků architektury založili na studiích věnovaných barokní architektuře. Paolo Portoghesi je specialistou na Borrominiho a na římský manýrismus a baroko. Christian Norberg-Schulz se mimo jiné proslavil svými velkým zájmem o české baroko a předčil všechny české historiky umění, když napsal první monografii o Kiliánu Ignáci Disenhofferovi.³⁷ Odras tohoto jeho zájmu se nakonec promítl i do jeho knihy *Genius Loci*, kde jednu z kapitol věnoval fenomenologickému rozboru (barokní) architektury Prahy.³⁸

2. Kritika funkcionalismu

I když prvoplánově kniha Christiana Norberga-Schulze určitě není přímou kritikou funkcionalistického plánování měst, zdá se, že alespoň v některých svých pasážích tuto kritiku

---

³⁶ Christian Norberg-Schulz Paola Portoghesiho v knize *Genius loci* občas cituje, především v poslední kapitole *Místo dnes*.

³⁷ Christian Norberg-Schulz, *Kilian Ignaz Dientzenhofer e il barocco boemo*, Roma 1968.

³⁸ Christian Norberg-Schulz, (pozn. 33), s. 78 – 112.

naznačuje. Podle všeho je zaměřena na poválečnou výstavbu velkých obytných bloků. Odcitujme si některé krátké pasáže:

„Po druhé světové válce prodělala většina míst hluboké změny.“ ... „Prostorově se nová sídla již nevyznačují uzavřeností a hustotou. Obvykle se skládají z budov „volně“ umístěných do parkového prostoru. Již zde nenacházíme ulice a náměstí v tradičním smyslu a celkovým výsledkem je rozptýlený soubor jednotek.“³⁹

Nejde tedy přímo o kritiku funkcionalistického plánování měst, kterou jsme si definovali jako plošně od sebe oddělené jednotky vymezené jako práce, bydlení, rekreace a doprava, ale spíše o narážky proti ideálnímu prostorovému uspořádání jedné ze jmenovaných částí – bydlení. V citované části lze jasně rozpoznat ostří namířené proti Le Corbusierovu vyobrazení pojmenované jako bydlení v zeleni, které bylo vymezené rozvolněnými monotónními bodovými nebo deskovými bloky obklopenými zelení.

V úvodu ke knize pak najdeme také tyto poznámky:

„ ... účel architektury překračuje definici, kterou jí dal raný funkcionalismus.“ „ ... člověk nemůže získat oporu pro svou existenci jen prostřednictvím vědeckého poznání. Člověk potřebuje symboly, tj. umělecká díla.“ „ ... Jestliže se architekturou zabýváme analyticky, nepostihneme konkrétní charakter prostředí, tj. onu skutečnou kvalitu, s níž se člověk může identifikovat ...“ „Existenciální prostor“ není logicko-

---

³⁹ Christian Norberg-Schulz, (pozn. 33), s. 189.

matematickým termínem, nýbrž zahrnuje základní vztahy mezi člověkem a jeho prostředím. ⁴⁰

Tato citace zase jakoby narážela na vědecký charakter funkcionalistické architektury a plánování, který si myslel, že architekturu nebo dokonce i celé město lze jednoduše vypočítat podle statisticky sebraných dat a údajů. Vládlo dokonce přesvědčení, že z takto odvozených čísel se dá propočítat takové prostředí, které by dobře uspokojilo všechny potřeby člověka a zajistilo tak jeho šťastný a spokojený život.

Christian Norberg-Schulz na funkcionalistické architektuře vidí ještě jeden nedostatek – její strohé, abstraktní tvary jsou pro něj totiž prostým, holým tělesem, které nedokáže nést žádné významy, jež jsou v jeho očích pro člověka téměř absolutní nezbytností:

„Charakter dnešního prostředí se obvykle vyznačuje jednotvárností.“ ... „Přítomnost“ většiny nových budov se projevuje velmi slabě.“ ... „Nedostatek charakteru působí chudobou podnětů.“ ... „Většina moderních staveb ... si žije svůj abstraktní život v jakémisi matematicko- technologickém prostoru, v němž se stěží rozlišuje mezi nahoře a dole.“ ⁴¹

Ideálem Christiana Norberga-Schulze je tak pravý opak. Přeje si stavby či umělé člověkem vytvořené prostředí bylo nositelem opravdových významů, které by člověku umožnily se na daném místě zabydlet a které by mu vytvářely smysluplný svět.

---

⁴⁰ Ibidem, s. 5.

⁴¹ Ibidem, s. 189 – 190.

Norbergu-Schulzovi jde o tom, aby byla vytvářena místa se skutečným lokáním charakterem tzn., aby tato místa vyjadřovala svého *genia loci*.

3. Teorie a výklad

Ústředním termínem celé knihy je pojem *genius loci*. Je to starý římský výraz mající své kořeny až ve starém Řecku. Spojení vychází z přesvědčení, že každý člověk i místo mají svého génia, který určuje jejich charakter či povahu. Antický člověk tedy prožíval své prostředí tak, že je vytvářely určité charakter, stejně tak jako se vytváří charakter určitého člověka.

Christian Norberg-Schulz si tento výraz vypůjčil, protože zastával přesvědčení, že tehdejšímu obytnému prostředí chyběl právě jakýkoliv konkrétnější výraz či charakter - tedy, že mu chybělo to, co jiným klíčovým výrazem nazval *místo*. Místo podle Christiana Norberga-Schulze vyjadřuje základní vztah mezi člověkem a prostředím, ve kterém žije. Jiným výrazem, který nám význam místa zpřesňuje je názor, že architektura nebo vůbec celé prostředí je člověku *existenciální oporou*.⁴² To znamená, že není – stejně jako u funkcionalistů - pouze jakousi nic neříkající věcí, ale že tento stav přesahuje, že svou existencí člověku zprostředkovává určitou nadhodnotu, která mu umožňuje bydlet a je pro něj nositelkou hlubších existenciálních významů.

---

⁴² Ibidem, s. 5.

To, že architektura nebo věci vůbec člověku zprostředkovávají určité významy je pro Christiana Norberga-Schulze rozhodující v tom, že mu k danému tématu nabízí jeden specifický metodologický přístup. Autor knihy *Genius loci* se nijak netají tím, že si k tomuto účelu vybral fenomenologickou metodu Martina Heideggera, tak jak ji tento filosof vyjádřil ve svých esejích a knihách *Bytí a čas*, *Stavění, bydlení, myšlení a Věc*.⁴³

Martin Heidegger říká, že věc shromažďuje svět. Christian Norberg-Schulz po názorné vysvětlení vybírá Heideggerův příklad se džbánem:

*„Bytostné určení džbánu spočívá v tom, že nalévá, v daru nalévaného ... Dar nalévaného může být nápojem ... Ve vodě, kterou nalévání daruje, přebývá pramen. V prameni přebývá skála a v ní temná dřímota země, jež přijímá déšť a rosu z nebe. Ve vodě přebývá zasnoubení země a nebe ...“*⁴⁴

Podobně jako je do džbánu vměstnán význam celého světa, by si Christian Norberg-Schulz přál, aby byl význam celého světa vtěsnán i do architektury a nejlépe do celého životního prostředí. Aby dokázal svá teoretická východiska podrobuje fenomenologické analýze tři města: Prahu, Chartúm a Řím. Jak k tomuto úkolu přistupuje, abych ráda ukázala na příkladu Prahy.

Analýzu Prahy, stejně jako i dvou zbývajících měst, rozdělil Norberg-Schulz na čtyři části: obraz, prostor, charakter a genia

---

⁴³ Ibidem, s. 6.

⁴⁴ Ibidem, s. 168.

loci. Obraz je fenomenologickým popisem místa či města. Prostor a charakter jsou v úvodu popsány jako dva komponenty existenciálního prostoru. První výraz je spíše topografickým popisem místa či jeho struktury a podle autora odpovídá základnímu psychologické funkci orientace. Druhý výraz – charakter – je založen na něčem mnohem duchovnějším než na popisu fyzické struktury, je mnohem duchovnější povahy a má spíše co dočinění s naladěním či s atmosférou. Podle Christiana Norberga-Schulze odpovídá tomu, čemu říkáme identita. Poslední část, *genius loci*, je pak souhrnným vyjádřením *genia loci* dané lokality, místa, města.

Jaký je tedy podle Christiana Norberga-Schulze obraz Prahy? „*Okouzlení Prahou*“ prý „*pramení především z naléhavého pocitu tajemna. Máte zde dojem, že je možné pronikat stále hlouběji do vnitřku věcí ...do nekonečného nitra.*“⁴⁵ Dále má Praha podle autora knihy *Genius loci*, jak zvláštní tendenci své matérie tíhnout k zemi, tak růst vzhůru k nebi. „*Při procházce starou Prahou má člověk pocit, že je „na dně*“.⁴⁶ Na druhou stranu je Praha „*městem sta věží*“.⁴⁷ Ukazuje se nám základní křížový protiklad horizontály a vertikály vyjádřený například: „*Strmým vrchem, na němž stojí Pražské hrad a horizontálně rozprostřeným shlukem Starého Města.*“⁴⁸ Pak je zde opravdu silné fenomén Karlova mostu: „*V Praze most opravdu „shromažďuje zemi jako krajinu kolem řeky“, ale zároveň shromažďuje i to, čím člověk přispěl tomuto místu; ...most tvoří opravdový střed tohoto světa, který shromažďuje tak mnoho*

---

⁴⁵ Ibidem, s. 79.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem, s. 81.

⁴⁸ Ibidem.

významů. ⁴⁹ Jiným výrazným jevem Prahy je prý „obrazivost“, tu Christian Norberg-Schulz popisuje tak, že jsou pro něj: „*tajuplné vnitřní prostory vždy částí širší smysluplné struktury, které je spojuje dohromady jako tajemné světélkující fasety drahokamu. Praha se proměňuje jako drahokam se střídáním počasí, ...Světlo většinou filtrují mraky, věže jsou pak „zamlžené“ a nebe je zakryto.*“⁵⁰ A naposled je tu je nepřehlédnutelný kosmopolitní výraz Prahy: „*motivы ze slovanského východu, germánského severu, galského západu a latinského jihu se v Praze setkávají a mísí se do jedinečné syntézy.*“⁵¹

Prostor Prahy, který jsem si výše vymezili fyzický popis reliéfu, je stejně jako i analýza charakteru, vyložen z větší šíře. V tomto ohledu je zde především zdůrazněna středová poloha Prahy, a to nejen v rámci Čech, ale celé Evropy. To prý souvisí i s kosmopolitní charakterem a tedy s jejím popisem jako „etnického ostrova“, místa setkávání kultur celé Evropy. Prostorová struktura Prahy dále obsahuje tři výrazné složky: „*husté osídlení dole na rovině, dominantní hrad nahoře na kopci a řeku jako rozdělující i spojující prvek mezi nimi.*“⁵² K tomu se připojuje popis struktury Starého Města, kde je zdůrazněna především Korunovačnická cesta, a Města Nového. Christian Norberg-Schulz si také neodpustí zdůraznit strukturu „ulic“ staré Prahy. Ta totiž neobsahuje pouze „úzké klikaté uličky“, které jsou propleteny s „*množstvím menších náměstí*“,

---

⁴⁹ Ibidem, s. 82.

⁵⁰ Ibidem, s. 83.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem, s. 85.

ale také „*průchozí domy*“, který lze v cestě pokračovat a vyměnit je za ulice.⁵³

Vylíčení charakteru fyzické struktury Prahy se také odehrává skrze širší přírodní rámeček. Do charakteru města se totiž silně promítá reliéf místní české „romantické“ krajiny, kterou Goethe vystihl následovně: „*Je krásný pohled na české krajiny, jejichž zvláštní charakter spočívá v tom, že nejsou ani horami, ani rovinami, ani údolími, ale vším zároveň.*“⁵⁴ Mikrokosmos Čech tak má podle Norberga-Schulze svůj střed v Praze, která ho ztělesňuje. Z širšího rámce je dále také vyložen charakter místní zástavby. Domy v Čechách jsou prý nízké a tíhnou i se svými loubími k zemi, v protisměru se však tuto jejich zemitost kompenzují štíty, které vyjadřují svůj vztah k nebi. Tento fenomén vyabstrahovaný z charakteru české architektury Norberg-Schulze pak dokládá nespočetnými příklady z prostředí Prahy. Jmenuje např. Vilu Porthheimku, kostel sv. Mikuláše na Malé Straně i na Starém Městě, palác Kinských na Staroměstském náměstí apod. Nesmíme zapomenout ještě na jeden zvláštní rys pražské architektury, na její dynamičnost, kterou můžeme vyzorovat již na klenbě Vladislavského sálu nebo později např. v barokní sakrální architektuře.

Jaký je tedy po této fenomenologické analýze *genius loci* Prahy? Christian Norberg-Schulz zdůrazňuje především dvě kvality. První, Praha je ztělesněním či vyjádřením přírodního regionu, který ji obklopuje a který je romantické povahy. Takto ztvárněné prostředí, které je zároveň extatickým, prý dokonale

---

⁵³ Ibidem, s. 92.

⁵⁴ Ibidem, s. 98.

vyjadřuje dějiny země, kdy Češi museli o svou existenci hodně bojovat. Druhá, Češi zároveň intenzívně prožívají vztah k cizímu přínosu. Proto se v českém prostředí tolik objevují formy slovanské přicházející z východu, vlivy německé a rakouské a za renesance a baroka především vlivy italské. Žádná z těchto „cizích“ forem však zde nemohla přežít ve své původní podobě, musela se podřítit velmi silnému místnímu genu loci, který vytvořil jedinečnou syntézu.

KEVIN LYNCH A OBRAZ MĚSTA

1. Kontext

Kniha Kevina Lynche *Obraz města* byla prvně vydána v roce 1960.⁵⁵ Její autor však připouští, že na ní pracoval už v průběhu padesátých let, kdy prý bylo téma obrazu města „ve vzduchu“.⁵⁶ Co to vlastně znamená obraz města? Jde o jakýsi zhuštěný odraz reálného města v myslích lidí, který jim slouží k orientaci v městském prostředí, je jim jakýmsi návodem, jak se dostat z jednoho místa na druhé. Vidíme tedy, že zkoumání města se zde přesunulo z roviny fyzické reality do reality mentální, kde máme co dočinění s takovými obory jako je psychologie či antropologie. Paralely však můžeme nalézt i ve filosofii, kde významnou úlohu hrál směr, jenž stavěl do středu svého zájmu člověka – existencialismus.

Podobnou atmosféru bychom ve stejné době našli i v architektuře, kterou po válce začala procházet tzv. humanizační vlna. Nejlépe koncentrovanou ji můžeme vypořádat v tématech takových mezinárodních organizací jako byl CIAM (Congres Internationaux d'Architecture Moderne) nebo UIA (Union International des Architectes).⁵⁷

---

⁵⁵ I přes to, že kniha Kevina Lynche hrála v české teorii architektury poměrně významnou roli (okruh Jiřího Ševčíka), byla přeložena nakladatelstvím Polygon až nedávno: Kevin Lynch: *Obraz města. The Image of the City*, Praha 2004.

⁵⁶ Kevin Lynch, Reconsidering the Image of the City, in: Lloyd Rodwin, Robert M. Hollister (eds.), in: *Cities of the Mind. Images and Themes of the City in Social Sciences*, New York 1984, s. 152.

⁵⁷ Kongresy CIAM byly v tomto ohledu silnější, protože čerpali z vlivu, který si získali již v meziválečném období. UIA se teprve po válce zakládala. Zatímco však organizace CIAM ukončila svoji činnost koncem padesátých let, kongresy a činnost UIA pokračuje dodnes.

Například témata organizace CIAM postupovala od vnímání architektury obyčejným člověkem,⁵⁸ přes sentimentální srdce města, až po téma habitat, které si organizace zřejmě vypůjčila z humánní ekologie,⁵⁹ která měla velmi silné kořeny ve Spojených státech a do značné míry je spojována s tzv. chicagskou sociologickou školou. Zdá se, že dokonce intenzita „humánnosti“ se zvyšovala přímoúměrně s počtem odbytych kongresů.

Když Kevin Lynch po dvaceti letech vzpomínal na okolnosti vzniku své práce upozornil na několik motivů, které pro něj a pro jeho kolegy byly rozhodující. Spoustu z nich bychom mohli spojit s tvarovou psychologií, estetikou vnímání či antropologií. Za prvé, to byl zájem o možnou spojitost mezi psychologií a městským prostředím. Za druhé, estetika městské krajiny. Za třetí, způsoby, jakými se přistupuje k městu. Za čtvrté, naděje, že ti, kdo město plánují, budou „věnovat více pozornosti těm, kteří v daném místě žijí – vlastnímu prožívání skutečnosti města.“ Vedle toho ještě Kevin Lynch upozornil na jiné skutečnosti – na seminář o estetice města (1952), své stipendium ve Florencii (1954), kde obzvláště zdůraznil

---

⁵⁸ Viz např. přehledová práce Erica Mumforda, (pozn. 12), s. 131 – 267 nebo Kenneth Frampton, (pozn. 9), kap. Proměny ideologie: CIAM a Tým X, kritika a protikritika 1928 – 1968, s. 315 – 326. Více dokumentárního charakteru je např. kniha Sigfrieda Giediona - Sigfried Giedion, *A Decade of Contemporary Architecture*, Zürich 1954, která poměrně dobře zachycuje šestý kongres Bridgewateru.

⁵⁹ Na tento přesah poukázal na osmém kongresu v Hoddesdonu švédský architekt Gregor Paulsson, který habitat představil jako důležitý nový pojem z ekologie, který se zabývá vztahem mezi rostlinami nebo živočichy a jejich životním prostředím, tedy habitatem. Přítomné také seznámil s tím, že zkoumání podobného vztahu mezi člověkem a jeho životním prostředím se již delší dobu věnuje nový speciální obor, tzv. humánní ekologie, jíž by měli soudobí architekti věnovat obzvláštní pozornost, chtějí-li pochopit život dnešního města a chtějí-li mu dát správný výraz. Viz. Gregor Paulsson, *The Past and The Present*, in: Jacqueline Tyrwhitt – J. L. Sert – Ernesto N. Rogers (ed.), *CIAM 8: The Heart of the City*, New York 1952,

možnost procházet se starými uličkami města nebo na rozhovory s Gyorgy Kepesem o percepčních formách města. Nezapomenul připomenout také své zoufalství nad studiem psychologické literatury a naopak vyzvednutí světa, který mu svými příběhy, paměťmi a jinými popisy nabídly antropologové.

I když Kevin Lynch, pokud je mi známo, nikdy nebyl členem žádné ze zmíněných mezinárodních architektonických organizací, přesto jeho knihu a jeho výzkumy můžeme zařadit do zmíněné humanizační vlny, která procházela architektonickou i urbanistickou tvorbou a která začínala klást do středu svého zájmu člověka a jeho zasazení do světa.

2. Kritika funkcionalismu

Kniha Kevina Lynche je kritikou funkcionalistického plánování a funkcionalistické architektury pouze nepřímo. Autor nikde výslovně neříká, že by *Obraz města* chápal především tímto způsobem. Ve svém zhodnocení knihy po dvaceti letech – *Reconsidering The Image of the City*⁶⁰ – však jmenoval několik motivů, které ho přivedly k napsání uvedené knihy: jednak mezi nimi byla nevěle k posuzování města skláněním se nad městským plánem, na kterém se „hledaly technické chyby, vyhodnocovaly se kvantitativní ukazatele a analyzovaly se tendence.“⁶¹ Jiným motivem byla skutečnost, že se opomíjelo hledisko člověka, který v daném prostředí žil, a tím mezi sebou

---

⁶⁰ Viz Kevin Lynch, (pozn. 56).

⁶¹ Ibidem, s. 151.

a městem vytvářel určitý vztah.⁶² Tyto dvě skutečnosti bychom snad s určitými výhradami mohli považovat za kritiku funkcionalismu, jež skutečně řešil problémy nad dvourozměrnými plány a existenciální hledisko člověka nebral příliš vážně.

Budeme-li tedy chtít i u Kevina Lynche „objevit“ kritiku funkcionalistického plánování měst, budeme muset přistoupit k porovnání metod výzkumu města a ke srovnání přístupu při plánování a to, jak u funkcionalistů, tak u Kevina Lynche. Funkcionalisté svou vědeckou metodou plánovali město tak, že nejdříve sesbírali co možná nejvíce statistických číselných dat k nejrůznějším kategoriím. Připomeňme si, které oblasti uváděla funkcionalistická tabulka *grille-CIAM*: prostředí, plánované užití, prostorová výstavba, vybavení, etika a estetika, hospodářské a sociální vlivy, zákonodárství, financování, etapy výstavby. Takto utříbená data pak byla ještě usouvztažněna ke čtyřem předem daným městským funkcím: bydlení, práci, rekreaci a dopravě. Abstraktní číselné údaje doplněné do této tabulky pak měly sloužit k plánování měst.

Pro porovnání si nyní popíšme metodologický postup, který si pro svůj výzkum reality města zvolil Kevin Lynch a tým jeho spolupracovníků. Vždy je výchozím bodem člověk a jeho vnímání města. Kevin Lynch zvolil dvojí metodu. Jednak *„jsme s malým vzorkem místních obyvatel vedli dlouhé rozhovory, v nichž jsme se snažili evokovat jejich vlastní představy o konkrétním prostředí. Rozhovor zahrnoval popis,*

---

⁶² Ibidem.

určení polohy, skicování a imaginární vycházky. ⁶³ Druhý krok spočíval v tom, že „školený pozorovatel provedl systematický průzkum přímo v terénu. Zmapoval přítomnost rozmanitých prvků i jejich zřetelnost. Hodnotil silné a slabé stránky jejich obrazu, spojitosti i nespojitosti a další vzájemné vztahy. Všímal si zvláštních kladů i záporů uplatňujících se ve struktuře obrazu. Tato subjektivní hodnocení vznikala na základě bezprostředního vnímání prvků v prostředí.“ ⁶⁴ Oproti technokratickému postupu funkcionalistů, zde ve středu zájmu člověka a zájem o jeho subjektivní popis reality.

Další bod, který zde můžeme porovnávat, je samotný plánovací proces. Zatímco funkcionalistům na základě jejich „vědeckých“ analýz vyšlo, že každé město musí být plánováno na základě jeho čtyř ústředních funkcí: bydlení, práce, rekreace a dopravy. ⁶⁵ Kevin Lynch zase na základě svých průzkumů zjistil, že pro orientaci člověka ve městě jsou důležité následující prvky: cesty, hrany, oblasti, uzly a hrany. ⁶⁶ Aby se však člověk ve městě neztrácel a aby se v něm cítil bezpečně bez toho aby bloudil, by těchto pět prvků mělo mít dvě zvláštní vlastnosti, a to identitu a strukturu. ⁶⁷ Identický je ten prvek, který se vyznačuje jedinečností tedy odlišností vůči jiným prvkům prostředí. Struktura znamená schopnost pozorovatele prvek správně lokalizovat tj. zařadit na správné místo v prostoru města. Jde tedy o to, aby člověk daný prvek ve městě rychle rozpoznal a dokázal říct, kde se nachází. Pojmy jako identita a struktura se určitě ve funkcionalistickém

---

⁶³ Kevin Lynch, (pozn. 55), s. 15 a podrobněji s. 144 – 150.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Viz výše.

⁶⁶ Kevin Lynch, (pozn. 55), s. 47 – 49.

⁶⁷ Ibidem, 8 – 9.

plánování nevyskytovali, a tak je snad může označit za inovativní prvky, které začaly narušovat dosud platná paradigmatu plánování měst.

Pokud bychom si prošli Lynchovu bibliografii, najdeme zde ještě jednu knihu, jejíž obsah bychom mohli použít jako kritiku funkcionalistického uspořádávání městských forem. V roce 1973 Kevin Lynch napsal knihu, kterou sám považoval za jakési doplnění *Obrazu města*, jmenuje se *What Time is This Place?*⁶⁸ *Obraz města* označil za studii pojednávající o prostoru města, zatímco *Z jaké doby je toto místo?*, považoval za studii pojednávající o čase. Základní stanovisko této druhé knihy, vychází z přesvědčení, že aby byl člověk byl ve svém životním prostředí – městě – spokojený, potřebuje, aby zde byly zastoupeny tři časové dimenze. Minulost, přítomnost a budoucnost. Jak je důležité, aby tuto trojitost fyzické prostředí zachycovalo můžeme například pozorovat ve dvou prostředích, jednak například na starší části města, kde historické budovy naznačují minulost, umělé (hodiny, semaforey apod.) či přirozené (slunce, pravidelná činnost lidí) prvky vypovídají o přítomnosti a staveniště poukazují do budoucnosti. Postavíme-li toto prostředí do protikladu například s prostředím sídliště – zvrhlým ztělesněním funkcionalistického plánování a architektury - které svou fyzickou strukturou žije z velké části pouze přítomností, musíme konstatovat, že je toto prostředí především bez historické hloubky a nemůže tak člověka plně uspokojovat.

---

⁶⁸ Kevin Lynch, *What Time Is This Place?*, MIT Press, 1973.

3. Teorie a výklad

Prozatím jsem se knihu Kevina Lynche *Obraz města* pokusila zařadit kontextu doby, ve které vznikala a porovnat její metodologický a plánovací způsob s plánováním používaným funkcionalisty. Používala jsem při tom některé termíny (např. identita či struktura), které jsou součástí mnohem širší teorie. Na její výklad a rozbor bych se nyní ráda soustředila.

Podle Kevina Lynche existují dvě města. První reálné, tvořené jeho fyzickou podstatou a druhé „nereálné“ usazené v našich myslích, jde v podstatě o to, čemu Kevin Lynch říká *obraz města*. Mezi oběma existuje pevná vazba, druhé je totiž jakýmsi odrazem prvního, ovšem téměř nikdy zcela přesným. Do našich mentálních představ se zapisují jen ty prvky fyzické reality, které vykazují jednu specifickou kvalitu, již Kevin Lynch nazývá *čitelnost*⁶⁹ nebo na jiném místě zřetelnost či srozumitelnost. Aby se fyzická skutečnost stala čitelnou musí splňovat dvě charakteristiky: musí mít *identitu* a *strukturu*.⁷⁰ O obou kvalitách jsem již promluvila výše a podala jejich definice.

Pokud prostředí, ve kterém žijeme tyto podmínky splňuje není pouze čitelné, ale je také *obrazotvorné* (ang. imageability).⁷¹ Města však mohou disponovat různým stupněm obrazotvornosti podle toho, zda jsou dobře nebo špatně vystavěna. Pokud má město vysoký stupeň obrazotvornosti, může nám nabídnout potěšení, bude se nám jevit jako dobře

---

⁶⁹ Kevin Lynch, (pozn. 55), s. 2 – 6.

⁷⁰ Ibidem, s. 8 – 9.

⁷¹ Ibidem, s. 9 – 13.

utvářené, výrazné, obdivuhodné, jeho prostředí si budeme lépe uvědomovat a budeme se v něm snadněji orientovat.

Kevina Lynche také zajímalo jestli jsou mentálně vytvořené obrazy individuální nebo jestli jsou společné.⁷² Autor tuto dosti problematickou, ale velmi zajímavou otázku příliš nerozpracovává.⁷³ Je mu však zřejmé alespoň tolik, že obraz určitého města si sice každý z nás vytváří sám, ovšem na základě interakce se stejnou fyzickou realitou a sdílením stejné kulturní či společenské příslušnosti. Proto je část našeho obrazu individuální a část je společná. Kevina Lynche zajímaly právě skupinové obrazy, aby mohl navrhnout městské prostředí, které by pokud možno vyhovovalo všem jeho obyvatelům.

Kevin Lynch se výše nastíněnou teorii rozhodl ověřit v praxi a zvolil si za tímto účelem tři americká města, u kterých již předem předpokládal, že budou mít různý stupeň obrazotvornosti: Boston,⁷⁴ New Jersey⁷⁵ a Los Angeles.⁷⁶ Výzkum dopadl podle jeho očekávání Boston měl nejsilnější obraz města, zatímco New Jersey nejslabší. Detailní analýzy tří měst však měli potvrdit ještě jednu hypotézu. Ta vyházela z toho, že člověk vnímá město prostřednictvím pěti prvků: cest, okrajů či hran, oblastí, uzlů a výrazných bodů.⁷⁷ Tento předpoklad se zcela naplnil, a tak Kevin Lynch zbytek knihy,

---

⁷² Ibidem, s. 7.

⁷³ Odpovědět bychom si na ni však mohli knihou *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění* od Petera I. Bergere a Thomase Luckmanna, která vyšla v Brně v roce 1999. Podrobně se zde dozvídáme o korespondenci mezi subjektivním a objektivním světem a o jejich utváření.

⁷⁴ Kevin Lynch, (pozn. 55), s. 16 – 25.

⁷⁵ Ibidem, s. 25 – 32.

⁷⁶ Ibidem, s. 32 – 45.

⁷⁷ Souhrnně je o těchto prvních pojednáno in: ibidem, s. 46 – 49, následuje podrobný rozbor každého prvku.

který tvoří její podstatnou část, zasvětil studiu a rozboru těchto fyzických prvků města. Zkoumal, jaké kvality podporují jejich dobrou obrazotvornost a jaké ne. V tomto smyslu je pak kniha dobrou příručkou pro architekty a urbanisty, kteří se zabývají hmotnou podstatou města a jeho utvářením.

Kevin Lynch však vedle identity a struktury, jež tvoří základ dobré obrazotvornosti jednotlivých městských prvků, poukázal ještě na jednu důležitou charakteristiku, která velmi silně podporuje vytvoření dobrého obrazu města – na význam, který jednotlivým městským prvkům dáváme. Kevin Lynch úmyslně nechal tento fakt stranou s odůvodněním, že význam nelze měnit fyzickou manipulací, tak jak je tomu u jiných charakteristik dobrého obrazu struktury a identity.⁷⁸ Pro své zanedbání role významu si však vysloužil poměrně silnou kritiku, jejíž opodstatnění po několika letech sám uznal.⁷⁹ To však nic nemění na tom, že jeho kniha *Obraz města* znamenala velký třesk v dějinách a teorii městského plánování a že je studenty nejrůznějších oborů od sociologů až po architekty čtena dodnes.

---

⁷⁸ Ibidem, s. 8.

⁷⁹ Kevin Lynch, (pozn. 56), s. 158.

JOSEPH RYKWERT A PŘEDSTAVA O MĚSTĚ

1. Kontext

Kniha Josepha Rykwerta byla poprvé vydána až roku 1976. Toto datum však může být do určité míry skreslující. Když necháme promluvit Josepha Rykwerta poznáme, v jaké době a v jaké atmosféře má pojednání své kořeny: „*Tuto knihu jsem poprvé načrtl v padesátých letech, v době, kdy vládl největší poválečný stavební boom a největší profesionální arogance plánovačů.*“⁸⁰ Toto prohlášení nás tak vrací do doby, kdy svou knihu začal koncipovat také Kevin Lynch. Muže, ale také nemusí, pak být dílem náhody, že Kevin Lynch svou knihu pojmenoval *The Image of the City (Obraz města)* a Joseph Rykwert zase *The Idea of a Town (Představa o městě)*. Jak o obrazu města pojednala kniha *The Image of the City* už víme, Joseph Rykwert se soustředil na podobnou koncepci mentální představy a můžeme pozorovat, že se na Kevina Lynche několikrát odvolává. Joseph Rykwert však již nezkoumá obrazotvornost jednotlivých fyzických prvků reality města, ale zabývá se samotnou představou či obrazem. Nikoliv ale současnou, ale historickou. Zajímá ho představa o městě, kterou si vytvořili obyvatelé antických měst, staří Řekové a Římané nebo dokonce Etruskové. (podrobněji viz níže).

Pro ještě konkrétnější pochopení kontextu Rykwertovi knihy bychom měli sáhnout pro jeden z dalších citátů:

---

⁸⁰ Joseph Rykwert, *The Idea of a Town. The Antropology of Urban Form in Rome, Italy and the Ancient World*, Cambridge: MIT Press 1988, předmluva k druhému vydání.

„Když se kniha objevila poprvé jako zvláštní vydání
holandského review *Forum*,⁸¹ jeho editor Aldo van Eyck
navrhl, aby architektům sloužila jako připomínka něčeho, co
zdá se zapomněli: že město nebylo pouze racionálním řešením
problémů výroby, obchodu, dopravy a hygieny – nebo
automatickou reakcí na tlak určitých materiálních potřeb a
tržních sil – ale že také sloužilo jako schránka nadějí a obav
svých obyvatel.“⁸²

Prvně se zde musíme chytit jména Alda van Eycka. Jde o
holandského architekta, jež byl jedním ze členů rebelující
skupiny mladých architektů (Team X),⁸³ kteří se začali účastnit
mezinárodních kongresů architektury zvaných CIAM a kteří
začali kritizovat racionální přístup svých starších kolegů
ztělesněný například tabulkou *grille CIAM*, o níž jsem se už
několikrát zmínila. Nebyly to však jen výpady proti starším
kolegům, ale také proti převládajícím principům v poválečné
výstavě, kterou kritizovali obě skupiny. Team X začal na
kongresech CIAM prezentovat práce, které ještě více
stupňovali humanizační tendence v architektuře padesátých let.
Například Angličané Alison a Peter Smithsonovi přijeli na
kongres v Aix-en-Provence se studií představující identifikaci
člověka se svým domem, ulicí, čtvrtí a městem. Jejich

---

⁸¹ Joseph Rykwert, *The Idea of a Town*, in: *Forum*, 1963, č. 3, s. 100.
Joseph Rykwert se tou dobou účastnil některých neformálních setkání
bývalých členů Team X a jejich přátel, a to i přesto, že původně tato setkání
měla být vyhrazena pouze architektům.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ K Team X je dnes již rozsáhlá literatura. Nejnovější kompilační prací je
kniha vydaná u příležitosti velké výstavy Team X: Max Risselada – Dirk
van der Heuvel (eds.), *Team 10 1953 – 1981. In Search of a Utopia of the
Present*, Rotterdam 2005. Spoustu informací a novějších článků lze také
získat na stránkách: www.team10online.org, které byly zřízeny při
příležitosti výstavy. K Aldo van Eyckovi pak například: Francis Strauven,
Aldo van Eyck. The Shape of Relativity, Amsterdam 1998.

prezentace byla založená na aktuálním sociologickém výzkumu, kterých probíhal v dělnické čtvrti Bethnal Green v Londýně.⁸⁴ Jiní členové Team X, Georges Candilis a Shadrach Woods, kteří tou dobou pracovali ve francouzské kolonii Maroku, byli zase silně konfrontováni s odlišnou kulturou a mentalitou a při projektování nových částí hlavního města Casablanky se přidržovali rozsáhlých etnografických studií.⁸⁵ Samotný Aldo van Eyck například pak představil několik fotografií dětí bavících se hrou na nějruznějších prolézačkách, které pro ně v Amsterdamu navrhl.⁸⁶ Téma identifikace člověka se svým prostředím pro něj tedy bylo také velmi silné.

Teď už se nám možné také odkrývá význam druhé části citace, která zněla: „*aby (kniha) architektům sloužila jako připomínka něčeho, co zdá se zapoměli: že město nebylo pouze racionálním řešením problémů výroby, obchodu, dopravy a hygieny, ale také sloužilo jako schránka nadějí a obav svých obyvatel.*“ Tato pasáž se samozřejmě neobrací pouze na starší členy CIAM, kteří prosazovali zásady funkcionalistického plánování měst, ale především na ty architekty, kteří je po válce ve velkém měřítku začali v okleštěné podobně realizovat.

---

⁸⁴ Viz např. Dirk van der Heuvel, *Urban Re-Identification Grid*, 1953.

Alison and Peter Smithson, (pozn. 83), s. 30.

⁸⁵ Nejnověji Tom Avermaete, *Another Modern. The Post-war Architecture and urbanism of Candilis-Josic-Woods*, Nai Publishers, Rotterdam 2005, s. 74 – 76, 82 – 83, 86 – 91, 155 – 170.

⁸⁶ Viz např. Max Risselada – Dirk van der Heuvel (eds.), *Team 10 1953 – 1981. In Search of a Utopia of the Present*, Rotterdam 2005 nebo Francis Strauven, Aldo van Eyck. *The Shape of Relativity*, Amsterdam 1998.

2. Kritika funkcionalismu

Výše řečené nám napovídá, čím ve skutečnosti kniha Josepha Rykwerta ve skutečnosti je – kritikou funkcionálního a užitkového plánování měst, které po válce v průběhu padesátých, šedesátých a z velké části i sedmdesátých let do značné míry vládlo.

Joseph Rykwert říká daleko příměji a ostřeji, proti čemu jeho kniha namířena. Opět si odcitujme jednu část z jeho předmluvy:

„Město pro ně bylo složitým mechanismem, který se chová a funguje stejným způsobem jako organismus, který popisují a studují biologové. Aby bylo vidět, že město funguje, muselo nejen jako stroj vypadat, ale jeho různé funkce se musely uspořádat, klasifikovat a rozparcelovat do zón, aby tak odděleně lépe fungovaly. Podle nejoblíbenějšího z těchto schémat, které bylo vymyšleno na Mezinárodním kongresu moderní architektury (CIAM) koncem 30. let 20. století, se těmito funkcemi stalo bydlení, rekreace, práce a doprava. Tato analýza vedla na základě bezpočtu plánů k devastujícím zásahům do stávající městské zástavby. Mnoho urbanistických projektů se v těchto liniích vystavělo ve čtyřicátých, padesátých a šedesátých letech, kdy se segregace dosahovalo nejjednodušeji a proto nejbídněji nakupením obytných zón do velkých výšek, zatímco ostatní funkce zůstaly při zemi.“⁸⁷

Představu rozdělení města do čtyř funkcí a jejich spojitost s organizací CIAM už známe stejně tak jako i představu

---

⁸⁷ Joseph Rykwert, (pozn. 80), předmluva k druhému vydání.

výškových obytných oblastí složených z bodových či deskových volně v prostoru stojících domů. Jiná funkcionalistická myšlenka, která se nám tu odkrývá je pojetí města jako stroje nebo jako přírodního organismu, na jehož zákonitosti musí urbanista přijít a odhalit je. (To očividně souvisí s „vědeckého“ plánování měst).

Jiný pohled, který Joseph Rykwert kritizuje je utilitární postoj k městu například z hlediska ekonomie: „*Ekonomové nás téměř po dvě stě let vybízejí k myšlení, že poměr růstu městské populace by měl odpovídat růstu hrubého domácího produktu.*“⁸⁸ nebo dopravy: „*Doprava ve městech se stala natolik hustou a ucpanou, že nás stěží překvapí, že se naši současníci koncentrují na dopravní vzorce a že se na dopravní inženýrství pohlíží jako na něco, co překonalo městské plánování ...*“.⁸⁹ Nelíbí se mu ani stále přítomný modernistický přístup k růstu, pokroku a vývoji, který se nevyhýbal ani městům: „*... vytvářelo se nadměrné množství projektů, které se spoléhaly na zvěšující se růst výroby a techniky.*“ ...*“Běžně se předpokládá, že další rozvoj bude pokračovat současným tempem.*“ atd.⁹⁰

Většinou není kritiky funkcionální plánování měst, které by se nezaměřovalo také na přístup modernistů k historii. Joseph Rykwert není výjimkou: „*Mechanicko/organický model považoval historii za bezvýznamnou pro práci plánovačů – ti byli totiž přesvědčeni, že jim metody statistických a dalších*

---

⁸⁸ Ibidem, předmluva k prvnímu vydání.

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Ibidem, předmluva k druhému vydání.

sociologických výzkumů dovolí promítnout současné potřeby obyvatel do blízké budoucnosti.“⁹¹

Všechny výše uvedené citace a jejich komentáře jsem dosud čerpala ze dvou předmluv k dané knize. Samotný text knihy žádné taková jednoznačná stanoviska vůči funkcionalistickým principům plánování nezaujímá. Je „pouze“ pojednáním o tom, jak antický člověk či „urbanista“ vnímal své město, jakou si o něm vytvářel představu. Joseph Rykwert nás nenechává na pochybách, že tato představa bylo zcela jiná než ta, kterou měli jeho současníci. Autor knihy již nic nechce komentovat, jeho cílem není ani podat příručku návrhů, jak co podle starověkého města napravit. Joseph Rykwert chce jen představu o antickém městě nechat vyznít, tak aby oproti názorům jeho současníků stála v opozici.

3. Teorie a výklad

V předchozím textu jsem již naznačila, že kniha Josepha Rykwerta *The Idea of a Town. The Antropology of Urban Form in Rome, Italy and the Ancient World*, se zabývá takovou představou o městě, kterou si o něm vytvořil antický člověk. Termín představa Joseph Rykwert v knize obměňuje takovými výrazy jako symbolický vzorec nebo koncepční model a říká, že se metodologicky zaměřil na to, aby „*město ukázal jako celiství mnemomatický symbol nebo jako po všech stránkách strukturovaný soubor symbolů, ve kterém by se obyvatel identifikoval se svým městem, jeho minulostí a jeho*

---

⁹¹ Ibidem.

zakladateli.“⁹² Jinak řečeno, autor knihy se zde snaží předložit časoprostorově podmíněnou *konstrukci sociální reality*, tak jak o ní psali Peter I. Berger a Thommas Luckmann⁹³ nebo nedávno také Peter Burke.⁹⁴

Nemělo by zřejmě příliš velký význam zabývat se zde obsahem jednotlivých kapitol, které jsou víceméně tematicky rozděleny a pojednávají o nejrůznějších rituálech a obřadech spojených většinou se založením města. Mnohem důležitější bude poukázat na to, co takovýmto výkladem Joseph Rykwert sleduje. Vezměme si například tradiční rozdělení římského města prostřednictvím dvou pravoúhle se protínajících čar *cardo* a *decumanus*. Jejich vytyčení prostřednictvím zeměměřičů nesledovalo nějaké ryze praktické cíle, ale jejich cílem bylo harmonizovat či propojit pozemský řád s řádem kosmickým, tak aby druhý byl odrazem prvního – pozemské osy odpovídaly osám nebeským.⁹⁵ Do podobných vztahů Joseph Rykwert uvádí i ostatní praktiky antických plánovačů či zakladatelů měst.

Rituály se založením města také velmi pěkně dokládají jakou váhu měla pro antického obyvatele historie města. Ta se začínala psát teprve jeho založením. Události, které tomuto aktu předcházely nebyly reálné, neexistovaly. Vše se začínalo teprve *ab urbe condita*, tedy od založení města. V *Knize rytů* byly obřady spojené se založením města vždy uváděny na prvním místě. Zvláštní postavení v těchto rituálech měl

---

⁹² Joseph Rykwert, (pozn. 73), s. 188 – 189.

⁹³ Peter I. Berger – Thomas Luckmann, (pozn. 29).

⁹⁴ Peter Burke, *Společnost a vědění. Od Gutenberga k Diderotovi*, Praha 2007.

⁹⁵ Joseph Rykwert, (pozn. 80), kap. City and Site, s. 41 – 71.

zakladatel města, který byl pro město velmi důležitý a zakládal jeho identitu. Postupem času začal nabývat zbožštělé podoby héra, na jehož počestí mu byla vystavěna stéla a obětovalo se mu.⁹⁶ Založení města si také nelze představovat jako nějaký racionalisticky promyšlený kalkul, pro antického člověka to byla především vůle bohů, která rozhodla o tom, zda město bude provázet úspěch, blahobyt a prosperita. O zakládání antických měst existují četné zmínky obsahující racionalistická – praktická a ekonomická doporučení – ovšem těmito teoriemi se žádný zakladatel neřídil. Ten si spíše dbal toho, aby uposlechl hlasu Pýthie, která byla prostředníkem mezi ním a vůlí bohů.⁹⁷ Vidíme, že spojení mezi nebeským a pozemským bylo klíčové.

Joseph Rykwert v knize opravdu jmenuje spoustu rituálů, velmi je zajímavé se však to, že se některé z nich opakovaly až téměř do 19. století. Například v 16. století Giorgio Vasari pro rodinu Medici zpodobil, při příležitosti založení nové kolonie, jejího zakladatele, jak vede pluh zapřažený za dvojici volů⁹⁸. Toto vyobrazení se samozřejmě odvolávalo na tzv. *pomoerium*, kterým ve starověku zakladatel města vymezoval jeho hranice. Zdá se tak, že racionalizované a technokratické představy o městě jsou velkým dílem až otázkou devatenáctého, ale především dvacátého století.

---

⁹⁶ Ibidem, kap. Town and Rite: Rome and Romulus, s. 25 – 40.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ Ibidem, s. 200 – 201.

ZÁVĚREČNÁ SROVNÁNÍ

Tato bakalářská práce se pokusila v prvním plánu představit tři knihy: *The Image of the City* od Kevina Lynche, *The Idea of a Town* od Josepha Rykwerta a *Genia Loci* od Christiana Norberga-Schulze jako určitý způsob kritiky principů funkcionalistického plánování měst; v druhém plánu se pak snažila ukázat, že mají alespoň v některých ohledech společnou charakteristiku, totiž že vycházejí z jakési mentální představy o městě. Každou knihu jsem se už pokusila vyložit, teď bych se chtěla pokusit o jejich závěrečné srovnání. Učiním tak v několika bodech: kontextu, kritice funkcionalistického plánování a pojetí obrazu města.

Ukázala jsem, že myšlenka funkcionalistického plánování měst má svůj původ v organizaci, kterou zkratkou nazýváme CIAM. Jeho podstata tkví v představě „vědeckého“ plánování na podkladě sebraných statistických dat, v představě rozdělení města podle čtyř základních funkcí: práce, bydlení, rekreace a dopravy, v představě města, která má fungovat jako stroj nebo se má chovat jako nějaký biologický organismus a naposled také v modernistické představě neustálého pokroku a vývoje. Tento koncept byl rozvinutý již v meziválečném období a znovu se objevil po válce. Jeho ztělesněním se stala tabulka známá jako *grille-CIAM*, kterou navrhl šestý kongres CIAM v Bridgewateru a rozpracoval kongres následující zasedající tentokrát v Bergamu. Do systému sloupků a řádků se vyplňovala jednoduchá statistická data, jež nám mohou posloužit jako vzor toho jak zhruba funkcionalista o městě přemýšlel.

Technokratický a racionalistický přístup ke městu však příliš neodpovídal emociálně vypjaté poválečné situaci, pro kterou se stěžejním tématem stal člověk a tak začal - pod vlivem mladší generace architektů - opouštět organizaci CIAM. Své uplatnění však našel v politice mnoha poválečných států, které se snažili, co možná nejrychleji zajistit alespoň základní bydlení lidem, kteří přišli o své domovy. Funkcionalistické metody - obohacené o takové principy jako standardizace, racionalizace ve výrobě či výškové domy – se jeví jako snadná řešení stávající situace. Nová výstavba standardizovaných typů bydlení, kterou dnes známe pod pojmem sídliště zasáhla většinu evropských zemí a byla uplatňována od čtyřicátých až po sedmdesátá léta, kdy se pod vlnou kritiky zastavila.

První etapou kritiky funkcionalistického plánování byla tzv. humanizační vlna v architektuře, která se na kongresech CIAM projevovala zařazením takových témat jako vnímání architektury obyčejným člověkem, srdce města a naposled habitat. Tato témata byla podbarvována zájmem o studie z jiných oborů jako například z psychologie, sociologie, etnologie, geografie apod. Pokud bychom chtěli použít výrazu Thomase S. Kuhna, byly to právě tyto tendence, které začaly podkopávat zavedené funkcionalistické myšlení a nahrazovat jej jiným. Podle mého názoru bychom do této tendence mohli zařadit i knihy Kevina Lynche a Josepha Rykwerta, které se koncepčně připravovaly v padesátých letech a pak byly dále rozpracovávány.

Kevin Lynch přišel s myšlenkou, že města nemají pouze svou hmotnou podstatu, s kterou jedině funkcionalisté počítali, ale že existují i v rovině mentální, přičemž tato druhá rovina je

odvislá od té první. Jejím hlavním účelem podle Kevina Lynche je, aby člověku umožnila orientaci ve městě. Jak dobře se člověk bude ve městě orientovat zaleží na tom, jakou obrazotvornou sílu budou mít jednotlivé prvky. Obrazotvornost fyzické podoby města se podle autora knihy odvíjí především od dvou charakteristik: identity a struktury. Kevin Lynch pak věnoval téměř celou svou knihu studiu toho, jaká fyzická a vizuální uspořádání jsou vhodná k tomu, aby vzbuzovala pokud možno, co největší obrazotvornost. Kevin Lynch však záměrně odsunul do pozadí jednu velice důležitou vlastnost, která obrazotvornost velice výrazně podporuje – význam. Ne, že by si Lynch této vlastnosti nebyl vědom, jen měl pocit, že ji nemůže ovlivnit fyzickou manipulací, o kterou mu především v jeho knize šlo.

Na závěr bychom ještě mohli vyvinout spekulaci, že kniha mohla být napsána v reakci na rychle rostoucí poválečnou výstavbu, která byla – obzvláště ta, které se později začalo říkat sídliště – značně monotónní a zřejmě se stávalo, že se člověk často v takovém prostředí ztrácel nebo se nedokázal rychle zorientovat. I kdyby tomu tak nebylo, americká města na jejichž výzkumu byla kniha napsána jsou jistě z těch rychle rostlých a monotónních, kterých často chybí historická perspektiva.

I když má kniha Josepha Rykwerta *The Idea of a Town* velmi podobný název s knihou Kevina Lynche *The Image of the City*, jejich pojetí mentálního města nebo obrazu není totožné. Úkolem, který si Joseph Rykwert dal, bylo zjistit, jaké byly představy antického člověka o světě, ve kterém žil. Zaměřil se

především na výzkum té části reality, jež se týká představ o městě. Jde tedy spíše o postoj představený v knize Petera I. Bergera a Thomase Luckmanna *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*, který vysvětluje, jak mohou vznikat kulturně a snad i časoprostorově podmíněné kolektivní představy o realitě. Takovéto mentální představy už v sobě zahrnují významy, které se pak aplikují na jednotlivé prvky fyzické reality. To jsme například viděli na případu dvou na sebe kolmých čar *cardo a decumanus*, které pro antického člověka byly přenesením harmonie řádu nebes na zemi.

Joseph Rykwert tak čtenáři předkládá velice zvláštní kritiku principů funkcionalistického plánování měst. Nabídne mu představu o městě, jakou měl antický člověk a nechává vesměs na něm samém, aby si ji porovnal s představou jakou jsme měli o podobě plánování v poválečné době nebo jakou ji máme dnes.

Poslední srovnávanou knihou je *Genius loci* od Christiana Norberga-Schulze. Jeho práce se zdá být od předešlých trochu odlišná. Předně je tu jiný kontext doby, ve které vznikala. Zatímco koncepty prvních dvou prací vznikaly v existencialismem podbarvených padesátých letech, kniha Christiana Norberga-Schulze vznikala v letech sedmdesátých, kdy se rodila postmoderna. Z této skutečnosti asi vyplývá fakt, že autor knihy *Genius loci* věnuje zvláštní pozornost historickým uměleckým slohům, především baroknímu. To však nic nemění na tom, že „architektonické“ prostředí, proti kterému se všechny tři knihy vymezovaly zůstávala stejné. Sídliště rostla jak v padesátých, tak i v sedmdesátých letech a

jejich fyzická podoba se příliš neměnila, možná se stále jen zvětšovalo měřítko.

Vedle porovnání kontextu, který se ukázal být odlišný, ale přece stejný, bychom měli srovnat také onu mentální představu města, která měla tvořit druhý plán této práce. Tento úkol se však zdá velmi obtížný. Jestliže jsme se při srovnávání Lynchovy a Rykwertovy práce mohli přidržet společné konstrukce jakéhosi mentálního obrazu či představy, jakkoliv se nakonec ukázala do určité míry odlišná, u Christiana Norberga-Schulze nic takového nenacházíme. Jestli se přesto budeme chtít domoci nějaké zobecnělé představy o městě, budeme muset začít u přesvědčení jak Christiana Norberga-Schulze tak Martina Heideggera, že věc respektive architektura ztělesňuje svět či prostředí, ve kterém žijeme. Pokud je tato podmínka splněna věc se stává pro člověka významuplnou. Christian Norberg-Schulz proto vychází z přesvědčení, že by architektura měla především ztělesňovat přírodní rámeček místa, ve kterém se nachází, jeho *genia loci*, jeho charakter. Vedle toho by však měla také respektovat stávající zástavbu, která již nějakým způsobem *genia loci* ztvárňuje a snad by také měla zkoumat povahu národa, který zde žije. Z této perspektivy již možná můžeme na nějakou zobecnělou představu, které jsme dali název *genius loci*, přeci jenom pomýšlet.

Z tohoto přístupu plyne také zvláštní druh kritiky, jíž Christian Norberg-Schulz uplatňuje. Monotónní obytné bloky většiny sídlišť nenesou žádné významy, nevyjadřují místního *genia loci*, a proto nejsou schopné vytvářet významuplné prostředí,

existenciální oporu, o které mluví Norberg-Schulz jako o nezbytné.

SEZNAM LITERATURY

Tom Avermaete, *Another Modern*, Rotterdam, 2005.

Peter I. Berger – Thomas Luckmann, *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*, Praha 1999.

Peter Burke, *Společnost a vědění. Od Gutenberga k Diderotovi*, Praha 2007.

Michal Černoušek, *Psychologie životního prostředí*, Praha 1986, především s. 58 – 75.

Sigfried Giedion, *A Decade of Contemporary Architecture*, Zürich 1954.

Pavel Halík, Architektura, in: *Dějiny umění/12*, Praha 2002.

Peter Hall, *Cities of Tomorrow*, Oxford, Blackwell Publishers, 1999.

Marcela Hanáčková, *Československá skupina CIAM po druhé světové válce*, Praha 2007.

Zdeněk Hölzel, Náměstí – Ulice – Zahrady – obraz města po 25 letech, in: *Stavba IX*, č. 4, 2002.

Pavla Horská – Eduard Maur – Jiří Musil: *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha – Litomyšl 2002.

Jiří Hrůza, *Charty urbanismu*, Praha 2002.

Kenneth Frampton, *Moderní architektura. Kritické dějiny*, Praha 2004.

Petr Kratochvíl, Architektura sedmdesátých a osmdesátých let, in: Rostislav Švácha – Marie Platovská (eds.), *Dějiny českého výtvarného umění 1958 – 2000 VI/1*, Praha 2007.

Thomas S. Kuhn: *Struktura vědeckých revolucí*, Praha 1997.

Le Corbusier, *The Athenes Charter*, New York, 1973.

Kevin Lynch: *Obraz města. The Image of the City*, Praha 2004.

Kevin Lynch, Reconsidering the Image of the City, in: Lloyd Rodwin, Robert M. Hollister (eds.), in: *Cities of the Mind. Images and Themes of the City in Social Sciences*, New York 1984.

Kevin Lynch, *What Time Is This Place?*, MIT Press, 1973.

Jan Michl, *Realizace a projekty v současné architektuře*, Praha 1978.

Eric Mumford, *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928 – 1960*, Cambridge, 2000.

Jiří Musil a kol., *Lidé a sídliště*, Praha 1985.

Christian Norberg-Schulz, *Genius loci. K fenomenologii Architektury*, Praha 1994.

Annie Pedret, Dismantling the CIAM Grid: New values for modern architecture, in: Max Risselada – Dirk van der Heuvel (ed.), *Team 10, 1953 – 81. In Search of a Utopia of the Present*, Rotterdam 2005,

[Redakce], *Dokumenty Athénska charta CIAM 1933, Projekt VI*, 1964.

[Redakce], Dokumenty – Manifest CIAM, *Projekt VI*, 1964.
Max Risselada – Dirk van der Heuvel (eds.), *Team 10 1953 – 1981. In Search of a Utopia of the Present*, Rotterdam 2005.
Joseph Rykwert, *The Idea of a Town*, in: *Forum*, 1963, č. 3, s. 100.
Joseph Rykwert, *The Idea of a Town. The Antropology of Urban Form in Rome, Italy and the Ancient World*, Cambridge: MIT Press 1988.
Francis Strauven, *Aldo van Eyck. The Shape of Relativity*, Amsterdam 1998.
Rostislav Švácha, *Le Corbusier*, Praha 1989.
Karel Teige, Kongres moderní architektury, *Musaion*, 1929 – 30.
Zprávy Zemského studijního a plánovacího ústavu v Brně, Brno, nedatováno, č. 1.
Jacqueline Tyrwhitt – Enresto N. Rogers – J. L. Sert (ed.), *CIAM 8: The Heart of the City. Towards the Humanisation of Urban Life*. New York 1952.
Bruno Vayssiere, *Reconstruction. Déconstruction. Le hard french ou l'architecture francaise des trente glorieuses*. Paris 1998.

OSTATNÍ ZDROJE

Internetové stránky:

www.team10online.org

Ostatní zdroje:

- rozhovor Igora Kovačeviče a Zuzany Bodnárové s Josefem Pleskotem, pořízeno CCEA pro účely projektu Generace 50+